

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՈՆԸ ԵՎ ԿՈՆԵԿՏԻՎ ՏՐԱՎՄԱՆ. 2021-Ի ԱՅԼ ԱՄԱՆՈՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ

Գոհար Ստեփանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15

Էլ. հասցե՝ gogstep@yahoo.com

Հոդվածը ներկայացվել է 21.12.2021, գրախոսվել է 04.03.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-247

Ներածություն

Տոնի բնորոշման մեջ տեսաբանները հիմնականում ելնում են առօրյայի հետ հակադրության մեկնակետից¹. տոնն առօրյայի շրջված, թարս պատկերն է: Երբեմն այս բնութագրությունն ավելի է խորացվում, առաջ է քաշվում տոնի և առօրյայի հակադարձ համեմատականության դրույթը². որքան տխուր, ծանր ու դժվարին է առօրյան, այնքան հախտուն, ուրախ է տոնը: Սակայն, հավանաբար, կա առօրյա, որը տեղ չի թողնում տոնականության համար՝ գլխավար շրջելով ինքնին շրջոնքի մարմնավորում տոնը: Այդպիսին էր պատերազմի և հետպատերազմյան առօրյան Հայաստանում և Արցախում: Անչափելի էին 2020-ի մեր կորուստները, տխրությունն ու իրավիճակի ողբերգականությունը թվում էին անհաղթահարելի՝ պայմանավորված սեպտեմբերի 27-ին սկսված Արցախյան 44-օրյա պատերազմով: Բայց անգամ նման ճգնաժամային իրավիճակում տոնը եկավ օրացույցով, սակայն ոչ տոնականությամբ. հանրային տրամախոսությամբ Ամանորը որակվեց որպես «ամենատխուր Ամանոր», «լուռ Ամանոր»: 2021-ի առաջին տոնն ընթացավ առանց հրավառությունների ծանոթ ձայների, որոնք հատկապես վերջին տարիներին տոնի ակուստիկայի պարտադիր բաղադրիչներն էին: Մարդիկ սա գնահատեցին որպես «գիտակից լռություն»³, «քար լռություն»⁴, իսկ տեղ-տեղ լսվող հատուկեհտ հրավառությունների ձայները հանրային ամոթանքի արժանացան:

¹ Топоров 1992, 329-331.

² Այս դրույթն առաջ է քաշում Լևոն Աբրահամյանը, որին շնորհակալ եմ իր կարծիքն ինձ հայտնելու համար:

³ «Գիտակից լռություն էր: Երևի սենց բաներից ա սկսվում վերափոխումը». կարդում ենք ֆեյսբուքյան մի գրառման մեջ. <https://www.facebook.com/smbat.hakobyan.3/posts/3680424415376268>

⁴ «00:00 Կապանում քար լռություն էր... Բարի գալուստ 2021 թ.» գրառում էր արել մեկը ֆեյսբուքում (Դաշտենց Ա., Ամանորի գիշերը քար լռություն ամբողջ Հայաստանում, <https://hraparak.am/post/3b61b3616f576aaf4de219a678c5a57?fbclid=IwAR0N0cwrVWx3UpIy6nfb0HzCIQrrsAUcINuWg6oLHT53qBfnUf8RLMIEZIs>

Վիզուալ առումով ևս տոնը «լուռ» էր՝ առանց գլխավոր խորհրդանիշի՝ տոնածառի՝ Հանրապետության հրապարակում, առանց մասնավոր տոնածառերի և ամանորյա այլ զարդարանքների ինչպես բնակավայրերի արտաքին ձևավորումներում, հանրային վայրերում, այնպես էլ մասնավոր տներում: Շնորհավորական այցելությունների ծանոթ եռուզեռն իր տեղը զիջեց միայն սակավաթիվ, թերևս ամենապարտադիր այցելություններին: Ամանորի շնորհավորանքները շատերը տաբուացրին, անգամ որոշ մարդիկ, օգտվելով ֆեյսբուքյան հարթակից, հրապարակավ հայտարարեցին, թե չեն շնորհավորելու ոչ մեկին և չեն ընդունելու շնորհավորանքներ, շատերն էլ հրաժարվեցին շնորհավորանք-բարեմաղթանքների վերբալ բանաձևերի առաջին բաղադրիչից՝ շնորհավորանքի խոսքերից՝ պահելով միայն բարեմաղթանքները: Վերջիններն էլ, իհարկե, հաճախ դժվարությամբ էին ձևակերպվում: Այցելությունների նվազումը, շատ դեպքերում՝ գրեթե զրոյացումը հատուկ էին ինչպես քաղաքային, այնպես էլ գյուղական միջավայրերին: Նշենք, որ գյուղերում դրանց ծավալը միշտ էլ ավելի մեծ է եղել՝ պայմանավորված և՛ ավանդականությանն առավել հակվածությամբ, և՛ այցելությունների համայնքային ընդգրկմամբ: Մինչդեռ հենց գյուղական համայնքներում արձանագրվեցին այցելությունների և, առհասարակ, տոնականության գրեթե զրոյացում, հատկապես այն պարագայում, երբ համայնքը զոհ/գերի/անհայտ կորած ուներ պատերազմում:

Վիզուալ «լռությունը» որոշակիորեն տարածվեց նաև Նոր տարվա մյուս կիզակետային տարրի՝ տոնական ուտեստներով սեղանի վրա: Նկատելի էր հատկապես ճոխ և նորաձև ուտեստներից հրաժարումը. մարդիկ ձգտում էին զսպվածություն դրսևորել նաև տոնի համար առանցքային այս բաղադրիչի հարցում:

Անցնող տարվա տոնական ամփոփումները, որոնք վերջերս ավանդույթ են վերածվել ֆեյսբուքյան հարթակում, 2021-ի Ամանորին անձնական ու հանրային վերագնահատումների բնույթ ստացան: Ուշագրավ է, որ երբեմն հենց ուտեստը և տոնական սեղանն ընդհանրապես դարձան նման վերանայումների ու վերագնահատումների վիզուալացման լավագույն միջոցը, տոնական հենց այն բաղադրիչը, որն ամենաշատն էր վերջին տարիներին քննադատվում ճոխության պատճառով: Ֆեյսբուքյան օգտատերերից մեկը հունվարի մեկին ներկայացրել էր իր տոնական սեղանի լուսանկարը. նա, օղու բաժակը ձեռքին, նստած էր սեղանի մոտ, որի վրայի ուտեստի տեսականին կազմում էին մեխերը՝ ափսեի մեջ, ասեղը, մետաղյա ամրակալը, մկրատը, սեղանին դրված էին նաև բմբուլ ու կարմիր թելի կծիկ: Լուսանկարին առընթեր նրա գրառումը «վաստակած Նոր տարվա» մասին արտահայտում էր այն միտքը, որ անհրաժեշտ է ազգովի ճանաչել սեփական արատներն ու սխալները, դրանցից ազատագրվել և ուրիշներին էլ օգնել այդ հարցում⁵:

⁵ <https://www.facebook.com/photo?fbid=3545247765571583&set=a.19483227279837>

Տեղը. տոնը գերեզմանում

Որքան «լուռ» էր տոնը *կյանքի տարածքում*, այնքան «լսելի» էր այն *մահվան տարածքում*: Երևանում այդ տարածքը Եռաբլուր պանթեոնն էր, Ստեփանակերտում՝ Եղբայրական գերեզմանոցը: Արցախյան առաջին և 44-օրյա պատերազմների վավերագրող Սվետլանա Կուլչիցկայան այսպես է նկարագրում 2021-ի Ամանորը Ստեփանակերտում. «*Քառացիորեն ողջ քաղաքն իջել էր Հուշահամալիր, որ հիմնադրվել էր նրանց համար, ովքեր զենքը ձեռքնե-րին պատերազմ գնացին 90-ականներին... Բոլորն իջնում էին ավելի ներքև՝ նոր գերեզմանների մոտ հարգանքի տուրք մատուցելու իրենց որդիներին ու եղբայրներին՝ զոհված արդեն այս պատերազմում՝ անմեղ զոհերին, իրենց հողի պաշտպաններին: Ծաղիկներ դնելուց ու արցունքներ թափելուց հետո, որ հեղեցին Արցախից մնացած հողերում, մայրերը, հայրերը և բոլոր կանայք, դեպի վեր բաց թողեցին լույսեր, որոնք բոլոր զոհվածների հոգիներն են...»⁶: Հայաստանում ևս շատերը, հատկապես պատերազմում ընկած զինվորների ընտանիքներն ու հարազատները, Նոր տարին դիմավորեցին ոչ թե տանը, ինչպես ավանդաբար, այլ Եռաբլուրում՝ զոհվածների կողքին, նրանց հետ: Մյուսների համար էլ, եթե ոչ Նոր տարին դիմավորելու, ապա գոնե այցելության գլխավոր վայր դարձան Եռաբլուրն ու համայնքային գերեզմանոցները: Ամանորի համերգ-ծրագիրը, որը սովորական Նոր տարիներին նախապես տեսագրվում էր, իսկ կեսգիշերին իր շուրջը հավաքում ընտանիքներին, այս անգամ ուղիղ եթերում էր՝ անմիջապես Եռաբլուրից: Հատուկ ընտրված էին հիմնականում բանակին, զինվորին նվիրված և ուրախության նոտաներ չունեցող երգերը, ինչպես նաև օրորոցայիններ՝ արդիականացնելով քուն-մահ արխաիկ զուգորդումը: Երգիչների ծային միահյուսվեցին սգացողների լացի ու ողբի ծայները՝ ստեղծելով Ամանորի տոնին ոչ բնորոշ ակուստիկ միջավայր:*

Եռաբլուրի Ամանորը վիզուալ առումով ևս տարբերվեց բոլոր Ամանորներից. խոնարհված Եռագույնների դաշտում (այն հատվածը, որտեղ 2020-ի պատերազմի զոհերի գերեզմաններն են) հայտնվեցին փոքրիկ տոնածառեր կամ տոնածառային ատրիբուտներ՝ առանձին խաղալիքներ ու շղթաներ: 2020-ի պատերազմում զոհվածներին մարդիկ բաժին հանեցին իրենց տոնական սեղաններից՝ կոնֆետներ, մրգեր՝ խնձոր, մանդարին, նարինջ, ինչպես և ընկուզեղեն: Դրանք դրվեցին նաև Արցախյան առաջին պատերազմը խորհրդանշող Մոնթեի և Վազգեն Սարգսյանի, ինչպես և 2016-ի Քառօրյա պատերազմի զոհերի շիրիմներին:

Այլ էր նաև Եռաբլուրի Ամանորի բույրը: Ընտանեկան Նոր տարին հաճախ զուգորդվում է բնական եղևնու, մանդարինի, նարնջի կամ մեկ այլ բույրի հետ: 2021-ի Ամանորը խնկաբույր էր. Եռաբլուր պանթեոն տանող ճանապարհից արդեն զգացվում էր գերեզմաններին անվերջ ծխացող խնկի հոտը: Բոլորը՝ ծանոթ թե անծանոթ, խունկ էին ծխում գերեզմանների վրա:

⁶ <https://www.panorama.am/ru/news/2021/01/01/>

Այսպես, ի տարբերություն հանգուցյալներին հատկապես մեծ տոներին մասնակից դարձնելու ավանդույթի՝ 2021-ի Ամանորը կազմակերպվեց ավելի շատ պատերազմում ընկածների համար, որին ողջերը մասնակից դարձան: Մեռածներին ողջերի տոնական կյանքի մեջ ներառելու նորմը հայոց քրիստոնեական ավանդույթում հանգեցրել է տոնի հաջորդ օրվա՝ մեռելոցների պրակտիկային, որոնք ընթանում էին գերեզմանոցներում՝ համատեղ հացկերույթի արարողություններով: Հինգ տաղավար տոներին հաջորդող հիշատակի որոշ օրերի (հատկապես Սուրբ Խաչի) պարագայում այդ նույն մտայնությունը ժամանակի ընթացքում հանգեցրել է առաջնայնությունը հենց հանգուցյալներին տալուն, ընդ որում, տխրությունն ու վիշտն այդ դեպքերում կլանել են տոնական ողջ ուրախությունը: Ամանորը գերեզմանոցում նշելու պրակտիկան ևս նոր չէ: Այն, ըստ ամենայնի, ձևավորվել է խորհրդային շրջանում և երբեմն-երբեմն շարունակվել ընդհուպ մինչև մեր օրերը՝ նոր մահացածներ և, հատկապես, երիտասարդ հանգուցյալներ ունենալու պարագայում: Ընդ որում, տարբեր բնակավայրերում այս պրակտիկան դրսևորվել է տարբեր ժամանակային և մասնակցային ընդգրկմամբ՝ մահից հետո՝ մեկից մինչև տասը և ավելի տարիների կտրվածքով և ներառելով ամենահարազատներից մինչև համայնքի բոլոր ընտանիքներին՝ որպես կանոն, ի դեմս տղամարդկանց: 2000-ականներից սկսած՝ այս պրակտիկան նկատելիորեն տեղի էր տվել, որոշ ընտանիքներ գիտակցված կերպով հրաժարվում էին դրանից՝ այդպիսով ազատելով ընտանիքից դուրս գտնվողներին ևս իրենց միանալու և գերեզմանոցում տոնը նշելու պարտավորությունից⁷: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց 2021-ի Ամանորը, աղետներն ամեն անգամ վերականգնում կամ ակտիվացնում են այդ ավանդույթը: Այդպես եղավ 1988-ի երկրաշարժից հետո աղետի գոտում: Ողջերի Ամանորը սկզբունքորեն փոխադրվեց *մահվան տարածք*՝ հանգուցյալների մոտ, իսկ *կյանքի տարածքում* երկար ժամանակ ոչ միայն Ամանորը, այլև տոներն առհասարակ «լուռ» էին: Նույնն ապրվեց 2021-ի Ամանորին: Բայց 1988-ի և հաջորդող տարիների «լուռ Ամանորներն» ավելի շատ տեղայնացված էին, հատուկ՝ աղետի գոտուն և տեղավորվում էին թաղման և հիշատակի ծիսակարգի համատեքստում, մինչդեռ 2021-ի տոնական «լռությունը», նախ, համընդհանուր էր՝ Հայաստանում, Արցախում և Սփյուռքում, և ապա թաղման և հիշատակի համատեքստում ներդրվում են որոշակի քաղաքական, սոցիալական իմաստներ:

Տոնածառ. դնե՛լ, թե չդնե՛լ

XX դարասկզբից ի վեր հայկական միջավայրերում Ամանորի տոնականության կիզակետը դարձել է զարդարված փշատերև ծառը՝ տոնաձառը: Ավելին, կարելի է ասել, ձմեռային Ամանորի ավանդույթը զգալի չափով զարգացավ հենց տոնաձառի, տոնաձառային հանդիսության շնորհիվ: 2020-ի ավարտին հանրային տրամախոսությամբ Նոր տարին նշել-չնշելու հար-

⁷ Ստեփանյան 2020, 233:

ցադրման համատեքստում նախ և առաջ, ակտիվացան տոնաձառ դնել-
չդնելու մասին քննարկումները: Երևանի քաղաքապետարանը դեկտեմբերի
սկզբին արդեն հայտարարեց, որ Հանրապետության հրապարակում չի լինի
տոնաձառ, մայրաքաղաքում չեն լինի տոնական զարդարանքներ⁸: Այլ մար-
զային կենտրոններ ևս հրաժարվեցին Նոր տարվա միջոցառումներից: Տո-
նական հարդարանքի և միջոցառումների համար նախատեսված ծախսերը
կա՛մ չեղարկվեցին, կա՛մ ուղղվեցին պատերազմից տուժած անձանց և զոհ-
վածների ընտանիքներին⁹: Շատերը հրաժարվեցին նաև ընտանեկան տո-
նաձառերից: Իսկ որոշներն էլ հարդարեցին, սակայն դրանք սկզբունքորեն
տարբերվում էին ավանդական տոնաձառերից: Դրանք հիմնականում
մանկահասակ երեխաներ ունեցող ընտանիքներն էին. *նորի* հետ զու-
գորդվող ծմեռային Ամանորը ավանդաբար նախ և առաջ մանուկների տոն
էր, և այդ ընկալումը, կարծում ենք, ընդհանրական բնույթ ունի¹⁰: Երեխանե-
րին իրենց տոնական ուրախությունից զրկելը նույն հանրային տրամախո-
սույթում քննադատվեց հաճախ: Բայց անգամ այն տոնաձառերը, որոնք
դրվեցին *հանուն երեխաների*, ավանդականը չէին. առավել համեստ էին՝
առանց փայլերի, լույսերի կամ խայտաբղետ խաղալիքների: Որոշ ընտանիք-
ներում դրվեցին փոքր՝ հուշանվերային տոնաձառեր: Շատերն էլ արդարաց-
րին տոնաձառի ներկայությունն իրենց տներում՝ դրա բաղադրիչը դարձնելով
հիմնականում Եռագույնը՝ այդպիսով ակտիվացնելով ազգային սիմվոլիկան և
հայրենասիրական տրամադրությունը, իսկ առանձին դեպքերում՝ զոհված
զինվորների լուսանկարները կամ նրանց խորհրդանշող այլ «խաղալիքները»:
Ուշագրավ է, որ երբեմն տոնաձառն արդարացրեց իր ներկայությունը՝ փո-
խելով *ավանդական տոնը*¹¹՝ գլխավոր սենյակից տեղափոխվելով երկրորդա-
կան սենյակներ՝ մի տեսակ թաքուն, գաղտնի մնալով: Արագածոտնի մարզի
Օրգով գյուղում, օրինակ, համայնքում որոշում են կայացնում, որ 2021-ին
տներում տոնաձառեր չեն դնելու, քանզի կյանքի համար մեկամսյա պայ-
քարից հետո մահացել էր պատերազմում վիրավորված համազյուղացի ժամ-
կետային զինծառայողը: Տոնաձառից հրաժարվելու պայմանավորվածու-
թյունը հիմնականում կատարվում է, իսկ տանը փոքր երեխաներ ունենալու
պարագայում, տոնաձառը հարդարվում է «հետևի սենյակում», որի պատու-

⁸ <https://www.civilnet.am/news/2020/12/02/>

⁹ <https://www.civilnet.am/news/2020/12/25/>

¹⁰ Պատերազմների և հետպատերազմյան շրջաններում այս ընկալումը, այնուամենայնիվ, մշտա-
պես դարձել է տոնաձառեր հարդարելու գլխավոր շարժառիթը՝ չնայած համընդհանուր վշտին: Ընդ
որում, սրանում որոշիչ է եղել հատկապես ուսուցիչների դերը: Այսպես, Առաջին աշխարհամարտի տա-
րիներին, Ռուսաստանում հենց ուսուցիչներն ու դաստիարակներն էին պնդում ունենալ տոնաձառեր՝
դրանց հարդարումը արդարացնելով երեխաների տոնական սպասումով. «Նրանք այնքան երկար են
սպասել տոնաձառին, որ նրանց այդ տոնից զրկելը ուղղակի դաժան կլինի», Сальникова 2011, 72:
Ծնողական համայնքի և ուսուցիչների միջև նման տարաձայնություններն ակտիվացան նաև մեր
օրերին, ընդ որում, գոնե դպրոցներում ու մանկապարտեզներում տոնաձառեր ունենալու կարևորու-
թյունը պնդողները միշտ ուսուցիչներն ու դաստիարակներն էին:

հանները ծածկվում են սպիտակ, անթափանց կտորով՝ գաղտնի պահելով տոնական գլխավոր խորհրդանիշը¹¹:

2021-ին տոնաձառը փոխեց իր տեղը ոչ միայն տան ներսում՝ զիջելով պատվավոր տեղը. կենտրոնից՝ գլխավոր սենյակից, տեղափոխվելով հարակից սենյակ, այլև, ինչպես արդեն վերն ակնարկեցինք, տնից դուրս՝ փոխադրվելով *կյանքի տարածքից մահվան և հուշային տարածք*. Եռաբլուր պանթեոնի նոր՝ 2020-ի զոհերի շիրիմների դաշտը բառացիորեն զարդարվեց տոնաձառերով կամ տոնաձառային խաղալիքներով ու շղթաներով: Այնտեղ որոշ տոնաձառեր զարդարվեցին սովորական խաղալիքներով, մյուսները՝ տվյալ զինվորի լուսանկարը կրող մեկ կամ մի քանի խաղալիքներով: Եթե *կյանքի տարածքում* 2021-ի տոնաձառը պահանջում էր որևէ «արդարացում», ապա Եռաբլուրի պարագայում հանրային տրամախոսությամբ տիրում էր լուռ համաձայնությունը: Լռությունը պայմանավորող հիմքերից առաջնայինը թերևս զոհվածի «կարիքները», տվյալ դեպքում նրա՝ տոնի կարիքը բավարարելու մտայնությունն էր («հանգուցյալն է խնդրում»): Այս մտայնության կողքին հանրային դիտանկյունից տոնաձառը *մահվան տարածքում* ընդհանուր առմամբ ընկալվեց որպես տուրք զոհվածներին և այդպիսով արդեն արդարացված համարվեց¹²:

Այդպիսով, զոհվածների տուն-ընտանիքը՝ տոնաձառով, տոնական ուտեստով և ընտանիքի անդամներով 2021-ի Ամանորին տեղափոխվեց Եռաբլուր. այնտեղ էր միայն հնարավոր տան ամբողջական կազմի ապահովումը¹³:

¹¹ Ստեփանյան 2021, ԴԱՆ, Երևան: Քողարկված տոնաձառերի պրակտիկան ևս նորություն չէ: Բոլշևիկյան իշխանությունների ծավալած հակակոռուպցիոնական քաղաքականության շրջանակում Ռուսաստանում 1920-ական թթ. որոշ տներում քողարկվում էին Սուրբ Ծննդյան տոնաձառերը: Բայց եթե դրանք քողարկվում էին *վերևից*՝ իշխանություններից եկող արգելքի պատճառով, ապա 2021-ի Հայաստանում տոնաձառի քողարկումը գալիս էր *ներքևից*՝ համայնքից:

¹² Ի դեպ, զոհված զինվորների հարազատների նման վարքը նախադեպային չէ և, ըստ ամենայնի, հատուկ է ողջերին: Հասկանալի է ռուս էմիգրանտ մի կնոջ օրագրային գրառումը հարազատի գերեզմանին *տոնաձառ հարդարելու* մասին. «Այսօր լույսեր վառեցի գերեզմանի փոքրիկ եղևնու վրա: Տանս այս տարի տոնաձառ չի լինի: Ո՛ւմ համար այն զարդարեմ»: Душечина 2002 (էջանշում չկա):

¹³ Ամանորը մեզանում ավանդաբար եղել և առ այսօր էլ մնում է տարվա մեջ այն գլխավոր ափիքներից մեկը (եթե ոչ ամենագլխավորը), որ տուն է բերում ընտանիքի բոլոր անդամներին, քանի որ մշտապես կարևորվել է Նոր տարին ամբողջ ընտանիքով դիմավորելու նորմը՝ ողջ տարին էլ այդպես անցկացնելու ակնկալիքով: 2020-ի պատերազմի զոհերի՝ սահմանային դիրքը այս ու այն աշխարհների միջև, նրանց ոչ ողջերի, ոչ էլ դեռևս մեռածների շարքին պատկանելը, ընտանեկան ամբողջական կազմի ապահովումը 2021-ի Ամանորին հնարավոր է դառնում միայն գերեզմանոցում, որը նրանց հարազատների կողմից հաճախ բնորոշվում է որպես «տուն», «միակ տուն»: Ոչ միայն տոնին, այլ նաև առօրյայում Եռաբլուրի/այլ գերեզմանոցների՝ զոհվածների ընտանիքների համար նոր տուն դառնալու ընկալման արտահայտություններ են զոհվածների մայրերի գրառումները. «Սեպտեմբերի 27-ից կանգ առավ իմ ընտանիքի կյանքը, հազարավոր ընտանիքների կյանքը: Իմ ընտանիքում մոռացանք ժպիտն ինչ է, երգ ու պարն ինչ է, մեր ընտանիքում տոնը սուգ դարձավ, իմ ընտանիքում արցունքը ծով դարձավ, մեր ընտանիքի նոր տունը Եռաբլուրը դարձավ...» (զոհված զինվորի մոր ֆեյսբուքյան գրառումից, ներկա պահին հղումը չի գործում): Տուն դարձած Եռաբլուրի ընկալումն ավելի ուժգին է դրսևորվում Արցախից տեղահանվածների խոսքում, որոնց համար իրականում կորսված տան պարագայում Եռաբլուրը ներկայանում է որպես միակ տուն: Ուշագրավ է, որ արդեն 2022-ին Եռաբլուրի շիրիմներից շատերի վրա հայտնվեցին նաև հուշանվերային փոքրիկ տնակներ:

Տոնաձառային այլ պերՖորմանս

Այն, որ տոնաձառերը կրում են տվյալ ժամանակի հետքը, քաջ հայտնի է: Դրանց վրա ազդեցություն են թողել թե՛ տարբեր իրադարձություններ, թե՛ գաղափարախոսություններ. արմատավորվելով ծառերի հնագույն պաշտամունքի պարարտ հողում՝ եղևնու հիմքով տոնաձառի ավանդույթը սկզբնապես ծնունդ առավ հին գերմանական ցեղերի շրջանում նախ որպես Ամանորի, ապա, XVI դ. սկսած՝ որպես Սուրբ ծննդյան խորհրդանիշ¹⁴: Ի սկզբանե համարվելով հեթանոսական խորհրդանիշ՝ այն անընդունելի էր քրիստոնեական եկեղեցու կողմից: XX դարասկզբին հասցրեց դառնալ «կրոնականության» խորհրդանիշ, ստանալ անգամ դասակարգային՝ «բուժական» բնույթ. բուշկիկների իշխանության առաջին շրջանում հակակրոնական և հակաբուժական պայքարի մի բաղադրիչն էլ դարձավ «հակատոնաձառային կամպանիան»¹⁵: 1929-1935 թթ. խորհրդային երկրում տոնաձառը հայտնվեց ընդհատակում և վերականգնվեց արդեն ոչ թե որպես Սուրբ Ծննդի, այլ Նոր տարվա և նույնիսկ՝ *խորհրդային տոնաձառ*¹⁶: Գաղափարախոսական ծանրաբեռնվածությունն իրենց վրա վերցրին տոնաձառի խաղալիքները. միրգ-խաղալիքները, որոնք կապվում էին Դրախտի խնձորների հետ, դարձան կոլտնտեսային առատության ցուցիչները, խաղալիք-երեխաները, որոնք մանուկ Հիուսի կրկնակներն էին, վկայում էին խորհրդային երջանիկ մանուկների մասին, իսկ հնգաթև աստղի, մուրճ ու մանգաղի, տրակտորների ու ինքնաթիռների տեսքով խաղալիքները կոչված էին արտահայտելու խորհրդային տնտեսության զարգացումը 1920-ականներին և 30-ականներին¹⁷: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին խորհրդային տոնաձառերը նկատելիորեն ռազմականացվեցին. խաղալիքների շարքում հայտնվեցին ռազմական տանկերը, ինքնաթիռները, ստալինյան զրահամեքենաները: Տոնաձառի ռազմականացման թեման, ինչպես և կարելի էր սպասել, աշխուժացավ նաև Արցախյան 44-օրյա պատերազմին հաջորդող Ամանորին: Բայց այս անգամ ռազմականացումն իրականացվեց ոչ այնքան ծանոթ՝ ռազմական խաղալիքների միջոցով, որոնք ուղղակի արձագանքն էին արդեն անցյալի ընկալում ունեցող իրադարձությունների, որքան բոլորովին *այլ* տոնաձառով, որն ուղերձ ուներ ապագային: Թվային հարթակը մեր օրերում զինամթերքով ու տարբեր զինատեսակներով այլընտրանքային (ոչ ավանդական՝ փշատերևային հիմքով) տոնաձառեր «հավաքելու» հնարավորություններ է տալիս: Ֆեյսբուքյան տարածքում շատերը դնում էին փամփուշտների ու այլ զինամթերքի պատկերներով հավաքված տոնաձառերի լուսանկարներ, իսկ մի մարդ տար-

¹⁴ Տոնաձառն այնպես է կլանել Ամանորի տոնականությունը, որ թվում է, թե այն միշտ այդ տոնի մասն է կազմել: Սակայն փաստերը վկայում են, որ Եվրոպայում և ապա Ռուսաստանում տոնաձառը Ս. Ծննդի-Նոր տարվա տոնի համընդհանուր խորհրդանիշ դարձավ միայն XIX դ. (Душечкина 2002, Новак 2018):

¹⁵ Душечкина 2002.

¹⁶ Душечкина 2002.

¹⁷ Новак 2018.

բեր իրական զինատեսակներով հավաքած տոնաձառի լուսանկարն էր ներկայացրել՝ հետևյալ գրառմամբ. «Նոր տարին, միևնույն է, գալու է, էս տոնաձառից թող լինի ամեն հայի տանը»: Այսպիսով, տոնաձառը դարձավ, մի կողմից, անցնող աղետալի տարվա ամփոփում, մյուս կողմից, ապագայի անելիքները ազգային մակարդակով կանխորոշելու միջոց:

Համացանցում տարածվող ռազմականացված «տոնաձառի» մեկ այլ, այս դեպքում՝ վերազգային նմուշում էլ տոնաձառի պատկերը «կառուցված էր» վերջին տարիների տարբեր պատերազմները բնորոշող խոշոր պայթյունների դրվագներով: Տոնաձառի պատկերի հիմքում ավանդական նվերների տուփերը, իսկ ծառի ամենաստորին հատվածում՝ մեկ-երկու խաղալիքներով զարդարված եղևնու մի քանի կանաչ ճյուղերը ներկայացնում են պատերազմ չապրած այլ աշխարհը, իսկ արդեն պայթյուններից կազմված «տոնաձառի» հաջորդ շարքերը մարմնավորում են պատերազմով անցած երկրները: Հատկանշական է, որ նրա ստորին՝ ամենածավալային շերտը հատկացված է 44-օրյա պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանի կողմից Արցախի դեմ կիրառված ֆոսֆորային պայթյունի կադրին¹⁸, որին հաջորդում են Սիրիայի, Եմենի, Իրաքի, Լիբիայի, Լիբանանի և Պաղեստինի պատերազմական պայթյունների դրվագները՝ եղևնու բրգածն կառուցվածքին համապատասխան: Սակայն, ինչ խոսք, 2021-ի տոնաձառերում, ոչ միայն դրանց՝ վերը ներկայացված վիրտուալ, այլև իրական տարբերակներում առավել գերիշխող է ազգային թեմատիկան, իսկ որոշ տարբերակներում էլ տոնաձառը դառնում է այդ երկուսի՝ ազգայինի և ռազմականի միավորման հարթակ:

Ազգային ու ռազմական տրամախոսույթների վիզուալ միահյուսումն է ներկայացնում մանկապարտեզներից (կամ դպրոցներից) մեկում հարդարված տոնաձառը, որի լուսանկարը նախատոնական շրջանում շատ շրջանառվողներից մեկն էր ֆեյսբուքյան ցանցում: Այն, ըստ էության, մարդ-տոնաձառ էր, որ մարմնավորում էր զոհված զինվորների հավաքական կերպարը. եղևնու պատկերը ստացված էր երկու պատերի անկյունում՝ Եռագույնի նեղ ժապավենի միջոցով: Ծառի պատկերի գլխին «դրված» էր զինվորական գլխարկը, պատկերից ներքև՝ հատակին՝ զինվորական «սապոգներն» էին: «Սապոգների» մոտ խաղալիք տանկեր էին, «սապոգներից» դուրս էին գալիս թղթե աղավնիներ՝ միաժամանակ ակտիվացնելով խաղաղության կամ զինվորների՝ աղավնիներ դառնալու¹⁹ տրամախոսույթը: Թղթե աղավնի կար նաև զինվոր-տոնաձառի գլխավերևում՝ ռազմական պատկերանախշով երեք փուլիկների հետ միասին: Զինվոր-տոնաձառից կախված էին ինչպես

¹⁸ 2020 թ. պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանի կողմից Արցախում քիմիական զենքի տարրեր պարունակող ֆոսֆորային զինատեսակի կիրառման մասին հաղորդագրություններ հրապարակեցին ՀՀ և Արցախի իշխանությունները, որոնք առ այսօր մնացել են անարձագանք միջազգային հանրության կողմից: Հմմտ. Խաչատրյան 2020:

¹⁹ Զոհվածների հարազատների, հատկապես մայրերի որոշ պատումներում հաճախ է դրսևորվում զոհված որդու՝ աղավնու կերպարով իրենց հայտնվելու մոտիվը: Տե՛ս, օրինակ, «Փաստինֆո» գործակալություն, <https://www.youtube.com/watch?v=Foi5pwlviZs>

սովորական խաղալիքներ, այնպես էլ մահացած զինվորների շրջանաձև կտրվածքով լուսանկարները: Մարդ-տոնաձառերի կերպարները խորթ չեն Ամանորին. իմաստաբանորեն կապված լինելով Տիեզերական ծառի մի տարատեսակ Կենաց ծառի հետ²⁰, տոնաձառը կարող է մոդելավորել նաև աշխարհի անտրոպոմորֆ եռամաս չափումը՝ գլխի, մարմնի և ոտքերի տարանջատմամբ: Այս իմաստով, զինվոր-տոնաձառը նման մոդելավորման իսկական արտահայտություն է, սակայն խնդրահարույց է այն, որ Կենաց ծառ-տոնաձառն այսպիսով դարձել է Մահվան ծառ-(տոնա)ձառ՝ մարմնավորելով զոհված զինվորի: Զինվոր-տոնաձառի այս լուսանկարը ֆեյսբուքյան հարթակում հիմնականում բացասական գնահատականների արժանացավ տոնաձառի՝ մահն ու տխրությունը մարմնավորելու իմաստով, իսկ դրա հարդարված լինելը մանկապարտեզում էլ ավելի սրեց դրա հանդեպ քննադատական վերաբերմունքը:

Մարդկանց (լուսա)նկարներով խաղալիքները նորություն չեն տոնաձառային խաղալիքների տեսականու մեջ: Վերջին տարիներին մեզանում արդիական են դարձել հատկապես երեխաների լուսանկարներով տոնաձառային խաղալիքները տներում, երբեմն նաև մանկապարտեզներում, դպրոցներում: Կոնկրետ մարդկանց պատկերներով խաղալիքներն իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեին նաև խորհրդային խաղալիքների մեջ՝ կրելով երկրի կուսակցական ղեկավարների պատկերները. 1937 թ. թողարկվեց խաղալիքների սերիա՝ Կոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեի քաղքյուրյոյի անդամների դիմանկարներով, ինչպես և մեծ գունդ՝ Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի և Ստալինի պատկերներով²¹: Սակայն թվարկվածները չեն առնչվում մահվան և սգի հետ, եթե նույնիսկ դրանք արդեն մեռած մարդկանց նկարներն են, ինչպես խորհրդային խաղալիքների որոշ հերոսների պարագայում: Հետպատերազմյան Հայաստանում և հայկական միջավայրերում տոնաձառային խաղալիքները 44-օրյա պատերազմում զոհված զինվորների լուսանկարներով են կամ պարզապես նրանց լուսանկարներն են, որոնք հայտնվեցին նաև որոշ ընտանեկան տոնաձառերի վրա, նույնիսկ երբ տանը կային երեխաներ: Սակայն դրանք հիմնականում զարդարեցին զինվորների գերեզմանների բնական կամ արհեստական փշատերևները: Տոնաձառային խաղալիքների մյուս՝ ավելի պարզ տարատեսակն էլ կրկին զոհվածներին էր խորհրդանշում, փոխվում էր միայն դրանց արձանագրման ձևը. լուսանկար-արձանագրումներին փոխարինում էին անուն/ազգանուն-ծննդյան/մահվան տարեթվերի արձանագրումները՝ փայտե շրջանակների վրա: ԱՄՆ-ի Կալիֆոռնիայի նահանգի Գլենդեյլ քաղաքում 2020 թ. ավարտին հայկական մի ընտանիք տան բակում գտնվող փշատերև ծառը յուրօրինակ կերպով էր զարդարել՝ գազաթին

²⁰ Տոնաձառը պտուղներով և մոմերով զարդարելու սովորույթը սկզբնապես հատուկ էր բոլոր ժողովուրդներին, և հենց այս առումով է, որ այն համադրվում է Տիեզերական ծառի տարատեսակ Կենաց ծառի հետ: Տոնաձառի՝ կենացծառային և առհասարակ ծառային համատեքստի մասին տե՛ս Дущечкина 2002:

²¹ Сальникова 2011, 116.

ամրացնելով խաչեր, իսկ ճյուղերից կախելով զինվորների տվյալներով փայտե խաղալիքներ: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի տոնաձառի մոտ տեղադրված ցուցանակը, որի վրա անգլերենով գրված է հետևյալ բացատրագիրը. «*Հայկական մշակույթում, երբ ընտանիքի անդամը մահանում է տվյալ տարում, ընտանիքը հաճախ նախընտրում է Սուրբ Ծնունդը չգոնել ծառով և զարդերով: Արցախում մղված վերջին պատերազմից հետո մեր ընտանիքը որոշեց այս օրերը նվիրել կորսված կյանքերի համար սգալույն և նրանց հիշատակը վառ պահելուն: Ավելի քան 2500 զինվորներ տվեցին իրենց կյանքը մեր նախնիների հայրենիքը պաշտպանելուն: Այս ծառի վրայի զարդերը ներկայացնում են այն 150 քաղաքի անունները, որոնցից շատերն ընդամենը 18-20 տարեկան էին»²²: Այս բացատրական ցուցանակը, փաստորեն, մեկնաբանում է անսովոր տոնաձառի ներկայությունը՝ հղելով Նոր տարին և Սուրբ Ծնունդը առանց տոնաձառի և զարդերի անցկացնելու հայկական սովորույթին, երբ ընտանիքում նոր հանգուցյալ կա: Հազիվ թե սույն ընտանիքը զոհ ունեցած լիներ 2020-ի պատերազմում, սակայն դա չի խանգարել ցուցանակում շեշտադրել հենց ընտանեկան նորմը: Նույն կերպ, 2021-ի Ամանորին, մարդիկ հրաժարվեցին տոնաձառ հարդարելուց/ավանդական տոնաձառից, ինչպես և տոնից՝ անկախ նրանից՝ իրենց ընտանիքներում ունեի՞ն զոհված, թե՞ ոչ: Իհարկե, ինչպես որպես կանոն լինում է արտակարգ իրավիճակներում (պատերազմ, աղետներ), մեր դեպքում էլ՝ պատերազմի առաջին իսկ օրերից նկատելի դարձավ հանրույթի մոբիլիզացման մեխանիզմի գործադրվելը, որը հանրային տրամախոսությամբ ձևակերպվեց որպես բոլորի՝ «մեկ ընտանիք դառնալ»: Սակայն հետպատերազմյան շրջանում, երբ շատերի համար շուկային զինադադարը սրեց հասարակության պառակտման միտումները, Նոր տարին դարձավ թերևս այն միակ առիթը, որ կրկին միավորեց ազգին որպես «մեկ ընտանիք», երբ մարդիկ, հիմնականում լուռ համաձայնությամբ, միավորվում են՝ տոնի նկատմամբ ընդհանուր վերաբերմունքի և տոնը նշելու միանման ձևերի որդեգրմամբ: Այն դրսևորվում էր զինվորներին առհասարակ, ոչ միայն զոհվածներին, այլև ողջերին՝ որպես սեփական որդիների վերաբերվելու ամենատարբեր արտահայտություններում: Հանրային խոսույթում ինչպես ողջ զինվորներին քաջալերող, այնպես էլ զոհվածների համար վշտակցող գրառումներում ու մեկնաբանություններում նկատելի դարձավ «մեր», «իմ» անձնական դերանունների տարածվածությունը. պատերազմի ծանր օրերին ֆեյսբուքյան հարթակում ժամանակ առ ժամանակ շրջանառվող գրառումներից մեկն օրինակ ասում է. «*Ու կարևոր չէ, որ մայրդ ես չեմ: Դու օրինանքովս պաշտպանված եղիր, Զինվոր իմ տղա*»²³, իսկ Եռաբլուրում նկարահանված տեսանյութում մի կին, հայացքով ցույց տալով նոր զոհվածների շիրիմների դաշտը, հուզված ասում է. «*Ես զոհված որդի**

²² <https://www.facebook.com/arsine.gaprelian/posts/10223801319090849>

²³ <https://www.facebook.com/liana.nersisyan.7/posts/3684410201578152>

չունեմ, բայց... **իմն ա**»²⁴: Այսինքն, ինքնաբերական և խիստ ինտիմ աֆեկտ համարվող սուգը, որը, որպես կանոն, ուղեկցում է միայն հարազատների և շատ մոտ մարդկանց կորստին, մեր դեպքում տարածվում է նաև «մեծ անանուն կոլեկտիվի վրա»: Ըստ Ալեյդա Ամանի, սգի նման *կոլեկտիվացումը* հենց այնպես տեղի չի ունենում. ստանալով տարբեր ծիսական ձևեր և արտահայտություն գտնելով խորհրդանշական գործողություններում՝ սգի աֆեկտը փոխանցվում է ողջ ազգին²⁵: Ընդ որում, սգի և հուշայնացման խորհրդանշական ձևերը, որպես կանոն, թելադրվում կամ գոնե թույլատրվում են հասարակությանը *վերևից*՝ իշխանական շրջանակներից: Մեր դեպքում, կարելի է ասել, ինքնին սոցիալական համախմբման ներուժ ունեցող սուգն ու տրավման իրենց առաջին պերֆորմատիվ արտահայտությունը ստացան համախմբման ներուժ ունեցող մեկ այլ համատեքստում՝ տոնում՝ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի տրավմատիկ զինադադարից²⁶ ընդամենը երկու ամիս անց:

Հայկական ծիսական ավանդույթում կյանքի և ուրախության հետ անմիջականորեն զուգորդվող խորհրդանիշներից հրաժարվելու նորմը հաճախ տարածվում է ոչ միայն հանգուցյալի ընտանիքի, այլ նաև ազգակցական միջավայրի, մտերիմների վրա: 2021-ի հետպատերազմյան Ամանորը, սակայն, որպես մի մեծ ընտանիք միավորեց հայությանը Հայաստանում, Արցախում և Սփյուռքում՝ ստիպելով ոչ միայն պարզապես հարազատ մնալ տոնական խորհրդանիշից հրաժարվելու ավանդական նորմին, այլև հարդարել ավանդական խորհրդանիշը՝ տոնածառը, բոլորովին այլ՝ ոչ *ավանդական* կերպարով՝ զարդարված անծանոթ, բայց արյունակից/հարազատ ընկալվող մարդկանց՝ զոհված զինվորների լուսանկարներով, որոնք կարծես եկան փոխարինելու հիմնականում տան երեխաների լուսանկար-խաղալիքներին: Այս վերջին իմաստով *այլ տոնածառերը* միայն տոնականությունից հրաժարվելու ավանդական նորմին հավատարիմ լինելու մասին չեն, այլ դրանք կոլեկտիվ տրավման արտահայտելու միջոց են դառնում: Նման տոնածառեր դրվեցին հիմնականում մասնավոր տներից դուրս՝ եկեղեցիներում, մանկապարտեզներում, դպրոցներում, հանրային հասանելիություն ունեցող բակերում: Սակայն, եղան դեպքեր, երբ զոհվածները տեղ գտան նաև ընտանեկան տոնածառերի վրա: Ռուսաստանի Նիժնի Նովգորոդ քաղաքում ապրող երիտասարդ մի կին *համակերպվեց* իր մանկահասակ երեխաների հավաքած տոնածառի հետ՝ միայն պատերազմում ընկածների լուսանկարները դրա վրա ունենալու պայմանով²⁷: Ավելին, այս մտադրության իրականացումն էլ նրա համար դարձավ 2021-ի Ամանորի գլխավոր արարողությունը, որն իր հուզա-

²⁴ <https://www.facebook.com/factor.am/posts/915768205636139>

²⁵ Սգի կոլեկտիվացումը որոշիչ դեր է խաղում հատկապես ազգերի ձևավորման շրջանում ազգային ժառանգականության և ընդհանրության հաստատման գործում, տե՛ս Асман 2014, 117:

²⁶ Ուշագրավ է, որ 2020-ի պատերազմի մասին բանավոր պատմություններում բանասացները հաճախ պատերազմի ամենաաղետալի օր են որակում նոյեմբերի 9-ը:

²⁷ Ստեփանյան Գ. 2021, ԴԱՆ, Առցանց հարցազրույց Ռուսաստանի Նիժնի Նովգորոդ քաղաքում բնակվող բանասացի հետ, 15.01.2021:

կանությամբ ծածկում էր ողջ տոնականությունը: Ընտանեկան տոնաձառը զոհվածների լուսանկարներով զարդարելու իր մտադրությունը բացատրելիս նա առանձնացնում է մի քանի հանգուցային կետեր: Նախ, զոհված զինվորները նույնացվում են լույսերի հետ՝ տոնաձառի լուսավոր խաղալիքների և լույսերի նման «իրանք հիմա աստղեր են դառել ու լուսավորում են մեզ» մեկնաբանությամբ²⁸: *Երկրորդ*, ակտիվացվում է ազգի ընտանեկան ընկալումը. կինն իր երկու դպրոցահասակ երեխաներին զինվորների լուսանկարները տոնաձառի վրա ունենալու ցանկությունը բացատրելիս՝ նրանց ներկայացնում է որպես իրենց սրտերում կենդանի ապրող *եղբայրներ*, *քեռիներ* ու *հորեղբայրներ*, որոնք, պետք է ներկա լինեն և ընտանիքի մյուս անդամների հետ *նշեն* տոնը: Նման մեկնությունը արդիականացնում է անձանոթ մարդկանց դիմելաձևերի ընտանեկան համակարգը և ազգի ընտանեկան չափումը²⁹, տուրք տալիս դրանից բխող՝ Նոր տարին ամբողջական ընտանիքով դիմավորելու կայուն ավանդույթին: Միաժամանակ, զոհվածների լուսանկարներով տոնաձառը դառնում է նրանց սխրանքները հիշելու և երախտագիտություն հայտնելու մի ձև, ընդ որում, ինչպես այս, այնպես էլ որոշ այլ տոնաձառերի պարագայում, հերոսների լուսանկարների միջոցով ամփոփվում է Արցախյան պատերազմի բոլոր փուլերի հիշողությունը՝ ներառելով նաև Առաջին ազատամարտը և Ապրիլյան քաոսոյան³⁰:

2021-ի տոնաձառային պերֆորմանսը՝ որպես ինքնաբերական հուշայնացում

Այլ տոնաձառերի հարդարման և դրանց հրապարակայնացման, ինչպես և տոնաձառից ու տոնից հրաժարվելու և գերեզմաններ այցելելու ծիսական վարքը մենք անվանում ենք «պերֆորմանս» կամ «պերֆորմատիվ վարք»՝ նկատի ունենալով դրա հաղորդակցական-ուղերձային բնույթը, որում ուղերձն իրականացվում է գործողությամբ: «Պերֆորմատիվ» բառեզրը կիրառելի է դարձել մարդաբանների և սոցիոլոգների կողմից հենց այս՝ գործողությամբ

²⁸ Հայկական, ինչպես և այլ առասպելաբանություններում մարդու ճակատագիրը կապի մեջ է աստղերի հետ. ամեն մի մարդ ծնվում է իր՝ բարի կամ չար աստղի տակ, իսկ մեռնելուց՝ երկնքից ցուլով վայր է ընկնում նրա աստղը. Հարությունյան 2000, 65: Բերված մեկնաբանության մեջ դրսևորված է մեկ այլ՝ մահվանից հետո աստղ դառնալու պատկերացումը, որն աստղային առասպելների շատ տարածված մոտիվներից մեկն է. Иванов 1991, 116-118, հմմտ. Հայկ նահապետի կապը Օրիոն համաստեղության հետ: Աստղային մոտիվը հատուկ է նաև տոնաձառային համատեքստին, դեռ նախաքրիստոնեական շրջանից վաղվող ճրագները Ամանորի եղևնու պարտադիր զարդարանքներն էին, որոնք քրիստոնեական շրջանում դարձան սուրբծննդյան երկնքի աստղերի մարմնավորումներ (Душечкина 2002): Տեղին է հիշել նաև Հոֆմանի «Մարդուկ-ջարդուկ» հեքիաթից տոնաձառի նկարագրության հետևյալ դրվագը. «Փշատերևի թավ կանաչի մեջ առկայծում և փայլվում են հարյուրավոր փոքրիկ լույսեր՝ ինչպես աստղերը գիշերային երկնքում...»:

²⁹ Խոսակցական լեզվում «ապեր», «քույրիկ», «հուպար», «մորքուր», «հայրիկ», «մայրիկ» դիմելաձևերը դիտարկվում են որպես ազգի «մեծ-ընտանիքային» մոդելավորման արտահայտություն, այս մասին տե՛ս Աբրահամյան 2001, 12-13:

³⁰ Ուշագրավ է, որ նմանատիպ տոնաձառերի վրա որպես Արցախյան առաջին պատերազմի կայուն խորհրդանիշ է ներկայանում Մոնթեն: Եռաբլուրում Ամանորի երթն իր գլխավոր հանգրվաններով՝ 2020-ի և Ապրիլյան քաոսոյայի զոհվածների, Մոնթեի ու Վազգեն Սարգսյանի գերեզմաններով կարծես վիզուալ մոդելավորում է ստացել տոնաձառերի վրա:

արտահայտված ուղերձի իմաստով՝ ի տարբերություն Ջոն Օստինի՝ խոսքային արտահայտությունների դասական տեսության, որտեղ տարբերակվում են հաստատող՝ աշխարհը նկարագրող, և պերֆորմատիվ՝ աշխարհ ստեղծող բանավոր արտահայտությունները: 2021-ի Ամանորը հասարակությանը հնարավորություն տվեց արտահայտելու իր վերաբերմունքը 2020-ի աշնանը 44-օրյա պատերազմում տեղի ունեցածի նկատմամբ՝ ծիսական գործողություններով և խորհրդանշաններով դրսևորված ուղերձներով³¹: Այս իմաստով, կարծում եմ, շահեկան է այն պատերազմի պերֆորմատիվ հուշայնացման այլ օրինակների, մասնավորապես 2012-ին Ռուսաստանում սկիզբ առած և ապա հետխորհրդային տարածքի այլ երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում որոշակիորեն ծավալված «Անմահ գունդ» երթի հետ համեմատելը, որի նպատակը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սերնդի մասին անհատական/ընտանեկան հիշողության պահպանումն է. Հաղթանակի տոնի օրն իրականացվող երթի մասնակիցներից յուրաքանչյուրը կրում է իր ազգականի լուսանկարը, իսկ «Անմահ գունդ» շարժման կայքում մարդիկ ներկայացնում են ազգականի մասին իրենց ընտանեկան պատմությունները: Լինելով դարձյալ *ներքևից* եկող նախաձեռնություն (սկիզբ է առել Տոմսկում՝ երկու լրագրողների նախաձեռնությամբ)՝ այն շեշտադրում է, սակայն, ընտանեկան հիշողությունը՝ թոռներ-պապեր կապի ներկայացման միջոցով: Այս նույն իրողության մասին է նաև 2005 թ. Ռուսաստանում սկիզբ առած «Գեորգիյան ժապավեն» ակցիայի հիմնական՝ «Պապիս հաղթանակը իմ հաղթանակն է» լոգունգներից մեկը: Ի տարբերություն մեր տոնածառային պերֆորմանսի, որն ամբողջությամբ ինքնաբերական էր, և, ըստ էության, նույն կամ նման ինքնաբերական արտահայտություններ ունեցավ միմյանցից անկախ մարդկանց տոնական ձևակերպումներում, Հաղթանակի օրվա հետ կապված «Անմահ գնդի» պերֆորմանսը, թեև, կրկին գալիս էր *ներքևից*՝ լրագրողական դաշտից, բայց մասնավոր նախաձեռնություն էր, որը խրախուսվեց ու հաջող կերպով յուրացվեց *վերևից*՝ հետագա տարիներին արդեն հրահանգավորվելով պետական մակարդակով: Իհարկե, երկու տոնական իրողությունները համեմատելի չեն բուն պատմական իրադարձությունից ունեցած իրենց ժամանակային հեռավորությամբ (մի դեպքում խոսքն ընդամենը 50-օրյա, մյուսում՝ ավելի քան 60-ամյա հեռավորության մասին է), սակայն դրանք համեմատելի են որպես համերաշխության ցուցաբերման միջոցներ պատերազմի մասնակիցների հանդեպ, որոնցից մեկը խարսխվում է մասնավոր ընտանեկան սկզբունքի վրա՝ ուղղորդվելով պետական ինստիտուտների կողմից, մյուսը, միանգամայն ինքնաբերականորեն՝ հիմնվելով *ազգ-ընտանիքի* սկզբունքի վրա: Տեղին է հիշել 2021-ի սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանում կազմակերպված երթը՝ ի պատիվ պատերազմում զոհվածների և անհետ կորածների. այն արտաքուստ կրկնում է «Անմահ գունդ» երթը, բայց չունի դրան

³¹ Հուշայնացման տոնական պրակտիկաներում «պերֆորմատիվ» բառերի կիրառության իմաստային շրջանակների մասին տե՛ս Архипова и др. 2017, 85-89:

հատուկ պատերազմի հուշայնացման ընտանեկան սկզբունքը. երթի մասնակից զինվորականները՝ Ալիկի և Նրա տիկնոջ առաջնորդությամբ քայլում էին՝ զոհված ադրբեջանցիների լուսանկարներով³²: Ի դեպ, եթե Ռուսաստանում պետական մակարդակով իրականացվող պերֆորմատիվ հուշայնացումները հասարակության մի մասի շրջանում առաջ են բերում բողոք և բոյկոտ, որովհետև դրանց հետևելը դիտվում է համերաշխության արտահայտություն պետության քաղաքականության նկատմամբ³³, ապա մեզանում ամբողջապես ներքևից եկող տոնական պերֆորմատիվ հուշայնացումները՝ սկսած գերեզմանոցային այցերից, վերջացրած *այլ տոնածառերով*, իրենք են որոշակի բողոք կրում: Սրա լավագույն վկայությունը կարող է լինել շատերի չմասնակցելը դեկտեմբերի 19-21-ին պետական մակարդակով երկրում հայտարարված եռօրյա սզին: *Վերևից* իջեցված սզի հրահանգը շատերի կողմից ստորադասվեց *ներքևից* եկող սզի պահանջին՝ նախապատվությունը տալով սզի և տրավմայի հուշայնացման սեփական պերֆորմանսին՝ Ամանորի շրջանակում: Սրան, անշուշտ, նպաստեց նաև հայտարարված սզի ակնհայտ քաղաքականացումը՝ իշխանությունների կողմից սզո երթը սեփական փիառի միջոց դարձնելը, ցույց տալը, որ անգամ պատերազմում կրած պարտությունից հետո, իրենք շարունակում են վայելել ժողովրդի ընդունելությունը, իսկ ընդդիմության կողմից՝ հակառակը վերհանելն ու սուզը իշխանությունների հրաժարականի պահանջի վերածելը: 2021-ի Ամանորը՝ բոլորին միավորելու և նշելու ձևերի հարցում լուռ համաձայնությամբ մեկ անգամ ևս հաստատեց իր՝ հատուկ տոն լինելը՝ վերականգնված նախատոնին առավել մոտ լինելու իմաստով³⁴:

Նոր տարվա՝ բողոքի լիցք կրող սզո պերֆորմանսն այս իմաստով, հնարավոր է, հարում է նաև *ինքնաբուխ հուշայնացմանը*, որի համար ևս որոշիչ է բողոքի տարրը: Ջ. Սանտինոն կարծում է, որ հուշայնացման պրակտիկայի բաղադրիչը դրսևորվում է հենց այն պատճառով, որ հուշայնացման մասնակիցներին հնարավորություն տա ցուցադրելու իրենց վերաբերմունքը սոցիալական սուր խնդիրների հանդեպ: Ճիշտ է, բոլոր ինքնաբուխ հուշահամալիրները դուրս են գերեզմանների տարածքից և, որպես կանոն, կապված են մահվան փաստի կատարման տեղի հետ (հմմտ. խաչերը՝ ավտոճանապարհային վթարների տեղում, ժամանակավոր հուշահամալիրները

³² Ադրբեջանական երթում հղումն «Անմահ գնդին» 44-օրյա պատերազմը Հայրենական պատերազմի լեզվով ներկայացնելու նպատակն ունի, որն ինչպես մեր մասնավոր զրոյցում նկատեց ազգագրագետ Գ. Շաղոյանը, ընդունելի կդարձնե այն և՛ սեփական հասարակության, և՛ Ռուսաստանի համար: Ի դեպ, 2020-ի Արցախյան պատերազմն Ադրբեջանում պաշտոնապես անվանվում է «Հայրենական պատերազմ»:

³³ Ինչպես ցույց են տալիս վերջին տարիների Հաղթանակի տոնի ուսումնասիրությունները, նույն Գեորգիևյան ժապավենը ոմանք Ռուսաստանում ընկալում են որպես համերաշխության ցուցադրություն կովածների, ոմանք էլ՝ այդ խորհրդանիշը ստեղծած պետության քաղաքականության նկատմամբ. ինչն էլ առաջ է բերում տարբեր պերֆորմատիվ վարքեր: Այս մասին տե՛ս Архипова и др. 2017, 92-101: Իսկ այսօր արդեն շատերը Ռուսաստանում հիշողության նման պետական քաղաքականության հետևանք են համարում Ռուս-ուկրաինական պատերազմը՝ սկիզբ առած 2022-ի փետրվարին:

³⁴ Абрамян 1983.

անհատական կամ խմբային մահերի տեղում), սակայն մեր դեպքում սգի գերեզմանոցային պերճորմանս էլ (այցելություններ, ծաղիկներ, Նոր տարվա սեղանի պարագաներ տանելը, խունկ ծխելը ևն) իր ինքնաբերականությամբ, կարծում ենք, համեմատելի է հուշայնացման այդ ձևերի հետ, եթե նկատի ունենանք, որ Եռաբլուրը պարզ գերեզմանոց չէ, այլ ինքնատիպ հուշահամալիր: Ամանորի այս պերճորմանսում ընդգծված էր նաև ցասումը տեղական *վերևների* (երկրի իշխանությունների) և ընդհանրապես ամբողջ աշխարհի դեմ. հանրային ընկալման մեջ 2020-ի պատերազմում անարդար էր ամեն ինչ՝ հակառակորդի կողմից անընդունելի զինատեսակների, վարձկան ահաբեկիչների ներգրավումից մինչև ազդեցիկ երկրների և միջազգային հանրության 44-օրյա լուծությունը և, իբրև այդ ամենի աղետալի հետևանք, 4000-ից ավելի զոհերը: Ե՛վ բողոքի ներուժով, և՛ գերեզմանոցային տարածքից դուրս գտնվելով, ինքնաբերական հուշայնացմանն է հարում տոնածառային պերճորմանսը հատկապես Սփյուռքում: Համարվում է, որ ինքնաբերական մեմորիալները, որպես հանրային սգի արտահայտություններ, երևան են գալիս այն դեպքերում, երբ մարդիկ չունեն անձնական ծանոթություն մահացողների հետ և նրանց գերեզմաններին այցելության մատչելիություն: Եթե հայաստանցիներն ու արցախցիներն ունեին հանրայնորեն սգալու տեղեր՝ ի դեմս Եռաբլուրի, Եղբայրական գերեզմանոցի և համայնքային գերեզմանոցների, ու դրանում իր որոշիչ դերն էր կատարում և ազգ-ընտանիքի կոնցեպտը (անձնապես չճանաչելը զոհվածին և նրա ընտանիքի անդամներին որևէ կերպ խոչընդոտ չէր նրանց գերեզմաններին այցելելու, խնկարկելու, ծաղիկներ դնելու, լացելու), ապա դրսի հայերը ստեղծում էին հուշայնացման սեփական տարածքները, և ուշագրավ է, որ դրանց մի մասն առնչվում էր անձնական/ընտանեկան տարածքին՝ տանը: Պերճորմատիվ հուշայնացման տարածված ձև է դառնում հրաժարումը տների՝ Նոր տարվա զարդարանքներից և փոխարենը՝ ազգային սիմվոլիկայի կիրառությունը, որը շատ խոսում է դառնում հատկապես այն երկրներում, որոնցում գրեթե պարտադիր են տների արտաքին ձևավորումները տոնին: Հայերի *այլ Ամանորը* այս իմաստով առավել տեսանելի էր ԱՄՆ-ում: Սփյուռքյան հաղորդաշարերից մեկի հեղինակները սա ցույց են տալիս Փասադենայի Սիերա Մադրե թաղամասի օրինակով, որտեղ շքեղորեն զարդարված առանձնատների մեջ նկատելի են միայն հայկական եռագույն դրոշներով զարդարված առանձնատները: Դրանցից մեկի առջև տեղակայված երկու Եռագույններից մեկի վրա կարդում ենք՝ «Հարդարանքի փոխարեն: Ի յիշատակ Արցախի զոհուած զինուորներուն», երկրորդի վրա նույն գրությունն է՝ անգլերենով³⁵: Այսպիսով, մարդիկ, կարելի է ասել, սեփական տունը վերածում էին յուրօրինակ ժամանակավոր (Ամանորի տոնի ժամանակային շրջանակում) ինքնաբերական հուշայնացման տեղի՝ մի դեպքում ուղղակի ծիսական զարդարանքից հրաժարվելով և/կամ այն

³⁵ Chinga Choong-Los Angeles, Christmas / Best places to visit Չինգա Չունգ-Լոս Անջելես, Սուրբ Ծնունդ, <https://www.youtube.com/watch?v=5VbEbmMpu5M>

ազգային/հուշայինով փոխարինելով, մեկ այլ դեպքում *զինվոր-տոնածառ* հարդարելով: Եթե անգամ այդ տոնածառերը դրվում էին տան ներսում, դրանց լուսանկարների կամ տեսապատկերների տարածումը սոցիալական ցանցերում ապահովում էր ինքնաբերական հուշայնացմանը հատուկ հանրայնությունը³⁶: Պատերազմում զոհվածներին նվիրված քաղաքացիական հուշահամալիրների անհատականացումը, նախ և առաջ զոհերի անունների արձանագրմամբ, աշխարհում նկատվող միտում է, որի լավագույն արտահայտությունն է համարվում Վաշինգտոնում Վիետնամի պատերազմին նվիրված հուշահամալիրը՝ գրանիտե սալաքարով՝ վրան գրված պատերազմում ընկած ամերիկացի զինվորների անունները³⁷: Հուշահամալիրում իր տեղը շուտով գտավ նաև ժողովրդական հուշայնացումը. մարդիկ այստեղ թողնում են իրենց հարազատներին ուղղված գրառումներ, ինչպես և նրանց անձնական իրերը: Անձնականացված հուշահամալիրների համանման օրինակներ են նաև Հյուսիսային Իռլանդիայում ոչ պատերազմական, քաղաքացիական և պարտիզանական պայքարի զոհերին նվիրված ժամանակավոր ինքնաբերական սրբավայրերը, որոնք ստեղծվում են զոհերի ընտանիքների ու հարազատների և ոչ թե քաղաքային խորհուրդների կողմից: Մեր *այլ տոնածառերը* պատերազմի անձնականացման մեկ ուրիշ օրինակ են ներկայացնում. այլևայլ ինքնաբերական հուշահամալիրներում դրված լուսանկարները մեր դեպքում հայտնվում են տոնածառին: Բայց եթե վերը բերված ժողովրդական հուշայնացումների հեղինակները բացառապես զոհերի ընտանիքների անդամներն են և հարազատները, ապա մեր տոնածառերի պարագայում՝ անձանոթ մարդիկ, հայեր, որոնք իրենց տունն այսպիսով վերածում են Արցախյան պատերազմում ընկածների հուշայնացման տարածքների:

Եթե *այլ տոնածառերը* պատերազմի ժամանակավոր հուշայնացումներ են, ապա տոնածառային *այլ խաղալիքները* մի մասնավոր դեպքում պատերազմի հուշայնացման տևականություն ունեցող տարածք են ստեղծել տան ներսում: Մոսկվայաբնակ երիտասարդ աղջիկը զինվորների լուսանկար-խաղալիքները եղանուց հավաքելով տեղավորել է իր անձնական ֆոտոալբոմի մեջ, որում սեփական լուսանկարներն իրենց տեղը զիջել են տղաների լուսանկարներին: 2021-ի տոնածառային լուսանկար-խաղալիքները այդպես, ամփոփված ալբոմի մեջ, տոնից դուրս իրենց շուրջը նոր տարածք են ստեղծում՝ մոմով, խաչի պատկերներով լապտերիկով: Այսպիսով, ի տարբերություն սովորական տոնածառային խաղալիքների, որոնք տոնի ավարտին հավաքվում, խնամքով դասավորվում են հատուկ տուփերում և դրվում մի առանձին տեղ, որոնց մասին մարդիկ մոռանում են մինչև հաջորդ Ամանոր, պատերազմում ընկածների տոնածառային լուսանկար-խաղալիքները, արդեն իբրև լուսանկարներ, հայտնվում են ալբոմում, բայց ինչ-որ իմաստով սրբաց-

³⁶ Ինքնաբերական հուշահամալիրներին (որոնք Ջեք Սանտինոն անվանում է *ինքնաբերական սրբավայրեր*) բնորոշ կարևոր կողմերից է դրանց հայտնվելը հանրային տարածքում և հանրային ուշադրություն գրավելը, տե՛ս Santino 2006, 55:

³⁷ Santino 2001, 96-97.

վում են՝ կարծես դառնալով ինքնատիպ սրբապատկերներ՝ տեղ գտնում տան ամենատեսանելի տեղերից մեկում: Այս տարածքը հիշեցնում է զոհվածների տներում հարդարվող անկյունները՝ զոհվածների լուսանկարներով, մոմերով, Հայաստանի և Արցախի պետական դրոշներով, նրանց տրված պարգևներով/մեդալներով, ծաղիկներով ևն: Թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը հարում են ժողովրդական քրիստոնեության՝ հայերիս շրջանում տարածված դրսևորումներին՝ մասնավոր տներում հանդիպող *տան սրբերին* կամ *սրբի անկյուններին*, որոնց առջև նույնպես մոմեր են վառվում, աղոթքներ արվում: Գոնե այս մի դեպքում, այսպիսով, մենք ունենք տան տարածքում ժամանակային տևականությամբ տոնաճառային ինքնաբերական հուշայնացման փոխակերպման մի օրինակ, որն իր շուրջը սրբային նոր տարածք է ստեղծում: Ճիշտ է, այն չունի հանրային մատչելիություն, ինչպես *տան սրբերը* կամ էլ ինքնաբերական հուշահամալիրներն ամենուր աշխարհում, սակայն ձայնակցում է Սանտինոյի առաջ քաշած *ինքնաբերական սրբավայրեր* բնորոշմանը, որը նա կիրառում է առհասարակ ինքնաբերական հուշահամալիրների պարագայում³⁸:

Եզրակացություններ

2021-ի Ամանորին հանրույթին միավորելու՝ տոնի հիմնարար հատկանիշներից մեկն իրացվեց տոնականությունից հրաժարվելու եղանակով: Դա դարձավ պատերազմում զոհ ունեցող ընտանիքների հանդեպ համերաշխության ցուցաբերման միջոց: Տոնական պերֆորմանսը նախ և առաջ գերեզմանոցում, իսկ ապա նաև դրանից դուրս, վկայում է սգի արդիականության և դրա՝ դեռևս հիշատակի վերածված չլինելու մասին. զոհված զինվորները դեռևս հանգուցյալներ (առավել ևս՝ նախնիներ) չեն, նրանք *այս ու այն աշխարհների* սահմանում են:

Հետպատերազմյան ծեսում նոր կյանք ստացավ ազգ-ընտանիքի կոնցեպտը: Համերաշխության ցուցաբերման ընդհանուր համատեքստում նկատելի է, թե ինչպես են շեշտադրվում ազգ-պետության ընտանեկան հատկանիշները, որոնք ընդհանրապես բնութագրական են հայ հանրույթի համար: Այն, որ սգի հիմնական ծանրաբեռնվածությունն անցավ թերևս ամենաընտանեկան տոնին՝ Ամանորին, կարելի է պատերազմի և սգի անձնականացման խոստովանել: Վկայություններից մեկը համարել: Մարդիկ իրենց *ընտանեկան տունը* նվիրաբերեցին ազգ-ընտանիքի զոհված անդամներին՝ այդպիսով *ներքևից* իրականացնելով ազգային տրավմայի և սգի անձնականացում/ընտանեկանացում: Իսկ առանձին դեպքերում, հատկապես Սփյուռքում, սեփական տները դարձրեցին հուշայնացման տարածքներ, որոնց վերագրվեցին *հիշողության տեղի* գործառույթներ, ինչպես որ նման գործառույթներ են վերագրվում ինքնաբերական հուշահամալիրներին՝ հավաքված ողբերգական մահվան տեղից դուրս (հմմտ. դեսպանատների տարածքները, որոնց երկրորդում տեղի է ունեցել այս կամ այն ողբերգությունը):

³⁸ Santino 2006, 53.

Համընդհանուր սգի անձնականացման առանցքային արտահայտչամիջոց դարձավ Նոր տարվա տոնաձառային պերֆորմանսը: Հատկապես մասնավոր ընտանեկան տոնաձառերը՝ զինվորների այս կամ այն ներկայությամբ, վերածվեցին զոհվածներին սեփական ընտանեկան կազմի մեջ ներառելու ցուցադրության, այն, ինչ սովորաբար անում է ընտանիքը՝ ներգրավելով իր հանգուցյալ անդամներին՝ հիշատակի ծեսերի միջոցով: Ավելին, դրա շնորհիվ որոշ դեպքերում տոնաձառը մնաց տոնի միակ պերֆորմանսը՝ մինչև անգամ հակադրվելով բուն տոնին. տոնը չարվեց, բայց տոնաձառը զարդարվեց: Եթե տոնական մյուս բաղադրիչների պարագայում (այցելություններ, շնորհավորանքներ, ուտեստ, տոնական հավաքույթներ) պերֆորմատիվ էր արդեն ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն հրաժարվելը դրանցից, ապա տոնաձառը դարձավ նոր պերֆորմանս կերտող, որը վերքերի ամոքման և նորի հույսն է արթնացնում (ինքնաբուխ հուշայնացմանը վերագրվող ևս մեկ գործառույթ): Ամռնից տոնաձառի այլ դրսևորումներ մենք էլի ունենք: Այսպես, 1988-ի Սպիտակի երկրաշարժի ամենահայտնի լուսանկարներից մեկի գլխավոր *հերոսը* հենց փլատակների վրա հավաքված տոնաձառն է՝ շրջապատված երեխաներով, որն իր գունազարդությամբ կարծես հակադրվում է կիսավեր շենքերի, փլատակների անգույն ամայությանը: Իսկ Ստեփանակերտի մանկապարտեզներից մեկում, 90-ականներին ռմբակոծությունների հետևանքով դաշնամուրի վրա արկի բեկորից բացված անցքն առ այսօր շարունակում է փակվել ոչ այլ ինչով, քան խաղալիք-տոնաձառով:

2021-ի տոնաձառը, հավատարիմ ծիսական գլխավոր խորհրդանիշների՝ աշխարհին ամբողջացնելու սկզբունքին, միավորեց համայնքը (ընտանիքի կամ համայնքի բոլոր անդամների այս կամ այն մասնակցությունը տոնաձառի հարդարմանը), ազգ-պետությունը (Եռագույնների ներկայությունը) և ընտանիք-պետությունը (զոհված/կենդանի զինվորների ներկայությունը):

2021-ի տոնաձառային պերֆորմանսը ինքնաբերականորեն հուշայնացրեց 1988-ից սկիզբ առած Ղարաբաղյան շարժումն ու Արցախյան պատերազմը՝ նրա երեք հիմնական փուլերով՝ Արցախյան ազատամարտ (1988-1994 թ. մայիսի 12), Քառօրյա պատերազմ (2016 թ. ապրիլի 2-5) և Արցախյան 44-օրյա պատերազմ (2020 թ. սեպտեմբերի 27 - նոյեմբերի 9)՝ հարելով անժամանակ մահվան ամենատարբեր առիթներով կազմակերպված *ինքնաբուխ հուշահամալիրների* շարքին:

2021-ի Ամանորը եկավ վերահաստատելու իր՝ թերևս առավել կենսունակ կապը վերականգնված նախատոնի հետ՝ ողջ հասարակությանը միավորելու իր կարողությամբ, միայն թե այս անգամ՝ կորստի և վշտի շուրջ: Այն դարձավ 44-օրյա պատերազմի տրավման և վիշտը կոլեկտիվ կերպով արտահայտելու և հուշայնացնելու թերևս առաջին պրակտիկան:

Գրականություն

- Աբրահամյան Լ. 2001, Ազգ-պետություն, թե՛ ընտանիք-պետություն. հայ ինքնության ընտանեկան առանձնահատկությունները, Ընտանիքի հետազոտման խնդիրները (խմբ.՝ Դ.Ս. Վարդումյան, Լ.Մ. Վարդանյան), Երևան, «Ակունք», էջ 12-16:
- «Գիտակից լուրջություն էր: Երևի սենց բաներից ա սկսվում վերափոխումը», կարդում ենք ֆեյսբուքյան մի գրառման մեջ. <https://www.facebook.com/smbat.hakobyan.3/posts/3680424415376268>, 1.01.2021 (ներբեռնման օրը՝ 25.03.2021):
- Դաշտենց Ա. 2021, Ամանորի զիշերը քար լուրջություն ամբողջ Հայաստանում, <https://hraparak.am/post/3b61b3616f576aafe4de219a678c5a57?fbclid=IwAR0N0cwrVx3UplY6nfB0HzClQrrsAUclNuWgf6oLHT53qBfnUf8RLMIEZ1s>, 1.01.21 (ներբեռնման օրը՝ 24.03.21):
- Խաչատրյան Մ. 2020, Աղբբեջանական ուժերը կիրառել են քիմիական զենքի տարրեր պարունակող ֆոսֆորային զինատեսակ, հայտնում է Արցախի ՊԲ-ն, <https://www.azatutyun.am/a/30922716.html>, 31.10.2020 (ներբեռնման օրը՝ 22.02.2021):
- Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, [Բեյրութ], տպ. Համազգայինի Վահե Մէթեան, 65 էջ:
- Ստեփանյան Գ. 2020, Նոր տարուց Վերջին զանգ. տոնական պրակտիկաներ, հիշողություն և վերակազմում, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 432 էջ:
- Ստեփանյան Գ. 15.01.2021, ԴԱՆ, օնլայն հարցազրույց Ռուսաստանի Նիժնի Նովգորոդ քաղաքում բնակվող բանասացի հետ:
- Ստեփանյան Գ. 11.02.2021, ԴԱՆ, Երևան:
- «Փաստինֆո» գործակալություն 2021, Աղբբեջանցիները զինգրքույկները դրել էին ցեղֆանի մեջ <https://www.youtube.com/watch?v=Foi5pwlviZs>, 31.12.2021 (ներբեռնման օրը՝ 28.11.2022):
- Архипова и др. 2017, Война как праздник и праздник как война, Антропологический форум, N 33, с. 84-122.
- Асман А. 2014, Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика, Москва, «Новое литературное обозрение», 323 с.
- Душечкина Е. 2002, Русская елка: история, мифология, литература, СПб., «Норинт», 416 с.
- Иванов В. 1991, Астральные мифы. Мифы народов мира, т. 1, Москва, «Советская Энциклопедия», с. 116-118.
- Новак А. 2018, «Откуда пришла новогодняя ёлка?», <https://balamut4uma.livejournal.com/912869.html>, 28.11.2019 (ներբեռնման օրը՝ 15.03.2023).
- Сальникова А. 2011, История елочной игрушки или как наряжали советскую елку, Москва, «Новое литературное обозрение», 240 с.
- Топоров В. 1992, Праздник. Мифы народов мира, т. 2, Москва, «Советская Энциклопедия», с. 329-331.
- Chinga Choong-Los Angeles, Christmas / Best places to visit Չինգա Չունգ-Լոս Անջելես, Սուրբ Ծնունդ, <https://www.youtube.com/watch?v=5VbEbmMpu5M>, 31.12.2020 (ներբեռնման օրը՝ 20.04.2021):
- Santino J. 2001, Signs of war and peace. Social conflict and the uses of symbols in Public in Northern Ireland, Palgrave Macmillan, 156 p.
- Santino J. 2006, Spontaneous shrines, memmorialization, and the public ritualesque, Santino Jack, ed., Spontaneous Shrines and the public memorialization of death. New York: Palgrave MacMillan, 358 p.
- <https://www.panorama.am/ru/news/2021/01/01/>, 01.01.2021 (ներբեռնման օրը՝ 16.03.2023):
- <https://www.civilnet.am/news/2020/12/02/> (ներբեռնման օրը՝ 02.12.2020):
- <https://www.civilnet.am/news/2020/12/25/> (ներբեռնման օրը՝ 25.12.2020):
- <https://www.facebook.com/liana.nersisyan.7/posts/3684410201578152>, 4.10.2020 (ներբեռնման օրը՝ 26.01.2021):

<https://www.facebook.com/arsine.gaprelian/posts/10223801319090849>, 30.12.2020 (ներբեռնման օրը՝ 30.12.2020):

<https://www.facebook.com/photo?fbid=3545247765571583&set=a.194832227279837>, 1.01.2021, (ներբեռնման օրը՝ 25.03.2021):

<https://www.facebook.com/factor.am/posts/915768205636139>, 28.01.2021 (ներբեռնման օրը՝ 28.01.2021):

ՏՈՆԸ ԵՎ ԿՈԼԵԿՏԻՎ ՏՐԱՎՄԱՆ. 2021-Ի ԱՅԼ ԱՄԱՆՈՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ

Գոհար Ստեփանյան

Ամփոփում

2020 թ. 44-օրյա պատերազմով պայմանավորված կոլեկտիվ տրավմայի հուշայնացման թերևս առաջին հանրային մեծ ընդգրկում ունեցող ծեսը դարձավ Ամանորը: Տոնի և հատկապես ամանորյա տոնի գլխավոր՝ հասարակությանը միավորող գործառույթը հետպատերազմյան շրջանում հատուկ դեր ունեցավ պատերազմի տրավման վերապրելու գործում: Այն դրսևորվեց հայությանը Հայաստանում, Արցախում և Սփյուռքում կորստի և սգի շուրջ համախմբելու մեջ՝ միաժամանակ ակտիվացնելով պատերազմի անձնականացման և ազգ-ընտանիքի կոնցեպտները: Այս իմաստով, 2021-ի Ամանորը եկավ վերահաստատելու իր՝ թերևս առավել կենսունակ կապը վերականգնված նախատոնի հետ: Տոնական ծանոթ վիզուալ, ակուստիկ, համայն-հոտային ձևավորումների փոխակերպումները որդեգրվեցին հանրույթի կողմից լուռ համաձայնության շնորհիվ: Իսկ տոնի գլխավոր խորհրդանիշը՝ տոնածառը, հավատարիմ ծիսական խորհրդանիշների՝ աշխարհին ամբողջացնելու սկզբունքին, միավորեց համայնքը (ընտանիքի կամ համայնքի բոլոր անդամների այս կամ այն մասնակցությունը տոնածառի հարդարմանը), ազգ-պետությունը (Եռագույնների ներկայությունը) և ընտանիք-պետությունը (զոհված/կենդանի զինվորների ներկայությունը):

Բանալի բառեր՝ կոլեկտիվ տրավմա, սուգ, հետպատերազմյան Ամանոր, պատերազմի անձնականացում, ազգ-ընտանիք, ինքնաբերական հուշայնացում, տոնածառային պերֆորմանս:

ПРАЗДНИК И КОЛЛЕКТИВНАЯ ТРАВМА: ДРУГОЙ НОВЫЙ 2021 ГОД В АРМЯНСКОЙ СРЕДЕ

Гоар Степанян

Резюме

Новый 2021 год стал, пожалуй, первым масштабным публичным ритуалом мемориализации коллективной травмы, причиненной 44-дневной войной 2020 года. Основная объединяющая функция праздника, и особенно новогоднего праздника, сыграла особую роль в послевоенное время, одновременно активизируя концепции персонализации войны и нации-семьи. В этом смысле Новый 2021 год вновь подтвердил свою связь с восстановленным первобытным

праздником. Имевшие место трансформации привычных визуальных, акустических, вкусовых и обонятельных оформлений праздника были приняты публикой в результате молчаливого согласия граждан. А главный символ праздника – елка, объединила общину (то или иное участие всех членов семьи или общины в украшении елки), нацию-государство (наличие Триколора) и семью-государство (присутствие мертвых/живых солдат).

Ключевые слова – коллективная травма, скорбь, послевоенный Новый год, персонализация войны, семья-нация, спонтанная мемориализация, ёлочный перформанс.

FEST AND COLLECTIVE TRAUMA: *OTHER* NEW YEAR 2021 IN ARMENIAN ENVIRONMENTS

Gohar Stepanyan

Abstract

New Year's Eve was perhaps the first large-scale public ritual of memorialization of the collective trauma caused by the 44-day war in 2020. The main unifying function of the holiday, and especially the New Year holiday, played a special role in the post-war period in experiencing the trauma of the war. It manifested itself in the unification of the Armenians of Armenia, Artsakh and the Diaspora around loss and grief, while simultaneously activating the concepts of personalization of war and the nation-family. In this sense, the New Year 2021 has once again confirmed its perhaps most striking connection with the restored primitive festival. This article discusses the transformation of the habitual visual, acoustic, gustatory, and olfactory designs of the holiday, which were accepted by the public as a result of tacit consent. And the main symbol of the holiday, the Christmas tree, faithful to the principle of completing the world, united the community (participation of all family or community members in decorating the Christmas tree), the nation-state (the presence of the Tricolor) and the family-state (the presence of dead / living soldiers).

Key words – collective trauma, sorrow, post-war New Year, personalization of war, spontaneous memorialization, nation-family, Christmas tree performance.